

Олександр Киричок

ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ “EPISTOLA CANONICA” ГРИГОРІЯ НИСЬКОГО

У статті реалізована спроба реконструкції змін грецької антропологічної та політичної лексики в культурі Київської Русі, що є важливим для розуміння ідейного контексту, в якому зароджувалася політично-філософська думка цього періоду.

Ключові слова: філософія, політика, політична філософія, душа, тіло, влада, держава.

O. Kyrychok. Polyfunctionality of anthropological and political lexicon in Slavic translation ethical of “Epistola Canonica” by Gregory of Nyssa

In article was realize attempt of reconstruction of change of Greek anthropological and political lexicon in culture Kyivan Rus, that is important for understanding the ideological context in which was born philosophical-political thought of this period.

Keywords: philosophy, politics, political philosophy, soul, body, power, state.

A. Киричок. Полифункциональность антропологической и политической лексики в славянском переводе “Epistola canonica” Григория Нисского

В статье реализована попытка реконструкции изменений греческой антропологической и политической лексики в культуре Киевской Руси, что является важным для понимания идеологического контекста, в котором рождалась философско-политическая мысль данного периода.

Ключевые слова: философия, политика, политическая философия, душа, тело, власть, государство.

Спосіб вживання політичної лексики у середньовічних текстах може стати ключем до розкриття способу політичної дії. Однак пошуки в цій царині мають небезпеку втрапити і майже завжди втрапляють у пастку переформулювання мовою сучасної логіки

так званих середньовічних “категорій”. Проте, середньовічна політика не мислила “категоріями”, вона мислила “словами” – живими, детонативними, провокативними, іронічними, підбурюючими і здатними настрахати. В околі політичної лексики неможливо послідовно оперувати поняттями, там вони бувають інколи навіть шкідливі, адже пропонують чіткий і визначений смисл, який якраз і є найменш потрібним у політиці. Політичні слова не повинні з’ясовувати смисл, – вони мають нав’язувати ідеї і спокушати, адже точність і визначеність понять у політичній промові може пробудити мислення і в результаті демонтувати політику як таку.

Основоположним для нашого дослідження стане усвідомлення відмінності, що існує між “категоріями” й “словами”. Категорія у цьому випадку є чимось таким, що схоплює значення слова, однак не вичерпує ним всі його політичні функції. Зауважимо, що ця відмінність не нова для сучасної історико-політичної науки. Квентін Скіннер, критикуючи підхід Раймодна Вільямса, викладений у книзі “Ключові слова” [11], писав у одній зі своїх статей, що “було б хибною думкою відкидати існування різниці між ними” (*поняттями і словами. – О. К.*) [8, с. 144], а також, що “нам необхідно бути більш обережними... при встановленні взаємозв’язку між вживанням слів і розумінням понять: між словами і поняттями існують систематичні відношення, які потребують вивчення” [8, с. 145]. Кожне вприсутнене в середньовічному тексті слово, окрім значення, охоплюваного поняттям, має певний окіл умов вживання, область референції, набір легітимних мовних актів чи практик, де воно використовується, ціннісне та емоційне навантаження, більш чи менш виражену детонативність. Найцікавіше те, що все це здатне радикально змінитися в залежності від епохи, мислителя, соціальної одиниці чи мовної практики, причому в такий спосіб, що зміна одних параметрів слова призводить до зміни інших.

У цьому дослідженні ми як раз і спробуємо простежити взаємозв’язок між такими функціями слова, як значення, область референції та умови його вживання, які досить тісно пов’язані також із параметром слова, який ми називаємо “контекст”. Цю спробу буде здійснено на прикладі особливостей слововжитку слов’янського перекладу “Канонічного послання Григорія Ниського до Леонтія Мелітинського”, зокрема на основі аналізу лексичних змін, представлених у фрагменті тексту, де вміщено вчення Григорія Ниського про складові частини людської душі.

Згаданий твір християнського філософа IV ст. був представлений у рукописній спадщині Київської Русі текстами:

I. Перекладом IX століття, який приписують одному із засновників слов'янської писемності Мефодію, у складі “Номоканону у 50 титулах”, що зберігся: 1) у списку XIII–XIV століття, який називають “Устюжським”, що знаходиться нині у Рум'янцевському фонді Російської державної бібліотеки (РГБ. ф. 256. № 230), а також 2) у списку XVI ст., який називають “Іосафовським”, який також знаходиться у Російській державній бібліотеці в збірці рукописних книг Московської духовної академії (РГБ. ф. 173. I № 54).

II. Перекладом кінця X–XI століття, у складі так званого “Номоканону в XIV титулах” у дофотієвій редакції. Текст цього перекладу зберігся у: 1) списку XII ст. Синодального зібрання слов'янських рукописів Державного історичного музею у Москві № 227 (так звана “Єфремівська кормча”); 2) рукописі № 413 бібліотеки Соловецького монастиря (зараз ці фонди знаходяться у Російській національній бібліотеці м. Санкт-Петербург, РНБ Соловецк. 1056–1165); 3) у списку РНБ ф.2. № 250; 4) у списку № 124 Уваровського зібрання Державного історичного музею у Москві (ГИМ); 5) у списку Російської державної бібліотеки (РГБ) ф.304. I № 207, початку XVI ст.; 6) у списку РГБ Рогожск. № 268. Видання цих текстів було розпочате у 1906 році видатним вченим Володимиром Бенешевичем [1], а завершено на основі зібраних ним матеріалів у 1987 [2].

III. Перекладом кінця XII – поч. XIII ст. у складі так званої “Кормчої”. Він зберігся у багатьох списках, найдавніший з яких РНБ Ф.п.П. 1. 1284 р. Цей список було покладено в основу першого друкованого видання 1650 року [5]. У цьому друкованому виданні “Канонічне послання Григорія Ниського до Леонтія Мелітинського” знаходиться на сторінках 668–674 і подано у значно скороченому вигляді, а також, як буде показано нижче, зі зміненою лексикою.

IV. Перекладом XIII ст., оригінал якого зберігся і з якого було згодом зроблено також багато списків (у колах учених дістав назву “Софіївської Кормчої”). Він знаходиться в Державному історичному музеї Москви у Синодальному зібранні під № 132.

Є підстави вважати цей текст Грирогрія Ниського предметом політичного розгляду, адже він не просто відтворює уявлення про будову душі, а робить це з певною політичною метою і намірами. “Тексти являються діями, – писав К. Скіннер. – Щоб зрозуміти тексти, окрім іншого, ми повинні відтворити інтенції, з якими вони

створювались, а отже, повинні також зрозуміти, яку дію здійснювали їх автори шляхом написання цих текстів” [7, с. 64]. Дія тексту Григорія Ниського канонічна, а отже, опосередковано політична, її практичний корелят – упорядкування певної частини соціуму, встановлення визначених правил співжиття. Хіть, жадібність, марнославство, перелюб, кровопролиття, вбивство – ось список “ідолів”, яких намагається здолати Григорій Ниський. Проте його послання більш політичне, ніж моралізаторське чи антропологічне. Тематичний аналіз тексту переконливо демонструє особливу манеру балансування Григорія Ниського на межі політики і моралі. Він включається у аналіз юридичних тонкощів між “вільними” та “невільними” вбивствами, посилається на приписи Римського права, аналізує й доповнює політично-правові доктрини інших отців, використовуючи при цьому вчення про душу, фактично лише як інструмент для тематичної розмітки політично-правової площини, підпорядковуючи його канонічному праву – важливій галузі середньовічної політики.

У слов’янському перекладі Григорія Ниського йдеться про те, що людська душа складається із трьох начал, які, відповідно, позначені термінами “словесное”, “похотное” і “гневивое” [4, арк. 437 b]. Немає жодних сумнівів, що ці елементи запозичені з філософії Платона, однак значення слів суттєво змінені, не лише в порівнянні з самим Платоном, але й з давньогрецьким оригіналом Григорія Ниського. Нашим основним припущенням є те, що це відбулося внаслідок зміни умов вживання, контексту та околу референції досліджуваного тексту.

Трансформація контексту, умов вживання та референції відчувається вже при порівнянні назви першої частини душі у слов’янському перекладі з грецьким оригіналом. Перше начало, яке у слов’янському тексті назване “словесное”, у оригіналі позначається терміном “λοῦκόν” [10, арк. 245]. Очевидно, що тут використовується лексема “λόγος”, яка справді у давньогрецькій мові досить часто означала “слово”. Однак це тільки одне з понад тридцяти значень грецького “λόγος”. Судячи з аналізу слововжитку всередині грецького тексту Григорія Ниського, він, подібно до Платона, цією лексичною одиницею фіксував смисли, пов’язані з такими значеннями “λόγος” як “слово”, “мова”, “судження”, “пояснення”, “визначення”, “розум”. У давньогрецькій мові “λόγος” мало ще й достатньо виражений “політичний” вектор: воно означало право вирішувати, встановлювати закони і, в цьому значенні, по суті, виступало синонімом слова “влада”. У деяких випадках “λόγος” означало ще й “наказ” або “веління”. Це

лексичне значення очевидно досить сильно вплинуло на теоретичні побудови Платона, зокрема на визнання філософів, як наділених “λόγος-ом” (“розумом”, “здатністю до судження”, “розмислом”), єдино гідними бути представниками найвищої влади – правителями, а отже, й опосередковано, на “політичність” побудови всієї філософії Платона. У Григорія Ниського локус змісту логосного начала, залишаючись, по суті, в площині політичного, зміщується від владних відносин у певній соціальній одиниці до владного управління людиною над собою, над власною душею і пристрастями, однак не безпосередньо, а через виконання певних політично-правових приписів і канонів. Сутність логосного начала визначається так: “исправление оубо. словесна душа части есть. благочестивое о божественном въсприятии. и добраго же и зълааго. разделения хыгтость. и ясною и несъмоущеноую имоущи о естъстве. подлежащихъ славоу. чъто оубо есть похотъно въ соущихъ. что же мързко и отъвържено и паки от противънааго всяко” [4, арк. 238 б]. “Λόγος” – це не просто раціональна влада над самим собою, а начало, що забезпечує виконання певних зовнішніх щодо людини норм. Не можна стверджувати, що Григорій Ниський був у цьому питанні оригінальним: у Платона (звідки було запозичено вчення про логосну частину душі) це начало було багатоаспектним. Воно, як видно із контексту всіх його ремінісценцій на цю тему, безпосередньо пов’язане із законодавством, фіксує законодавчу владу, законодавче правління, яким якраз і є правління філософів. У цьому випадку Платон, по суті, рухається у руслі грецької політичної традиції, що проявлялась у часто фіксованих джерелами зверненнях до філософів із проханням “дати закони”. Проте, на відміну від Платона, Григорій Ниський пов’язує логосне начало не із законодавством, а із його здійсненням, із виконанням певних політичних приписів, насамперед у галузі сексуальної моралі.

У слов’янському перекладі, своєю чергою, відбувається певне смислове зміщення: акцент переноситься на значення грецького “λόγος”, саме як “слова”. Це можна пояснити могутнім впливом традиції “ословеснення” логоса, яка в Русі, по суті, починається із ранніх перекладів першого вірша Євангелія від Св. Йоанна: “Ενάρχη ἦν ὁ λόγος καί ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καί θεὸν ἦν ὁ λόγος” (Ин. I.:1). У традиційному слов’янському перекладі цей вірш звучить так: “Споконвіку було Слово і Слово було у Бога і Слово було Богом”. Однак, враховуючи полісемантичність грецького “λόγος”, з таким же успіхом цей вірш може бути прочитаним як: “Споконвіку був Розум і Розум був у Бога і Бог був Розумом”, до того ж таке прочитання

було б навіть більше зрозумілим. Інтелектуальна напруга, пов’язана з тезою “Бог є Слово”, легко знімається, коли усвідомлюєш, що Бог може мислитися не як “Слово”, а як чистий розум, іншими словами, нематеріальна субстанція. Коли ми стверджуємо, що Бог створив світ словом, то це викликає певну напругу протиріччя, а коли говоримо “Бог створив світ, будучи чистим Розумом і за допомогою Розуму”, то всі непояснювані моменти зникають.

Проте, починаючи з перших слов’янських перекладів Біблії, “λόγος” вперто перекладається як “слово”. “Одним з найбільш принципових положень християнської антропології, – пише С. В. Бондар, – була теза (вона звучить у багатьох давньоруських рукописних текстах) про те, що мова (“язик”) є унікальною особливістю людини. Людина та її мова – це неподільна цілісність, одне не здатне існувати без іншого. Мова – це незбагненний, дарований Богом, іманентний тільки людині феномен поєднання ідеального змісту і матеріального способу вираження. Жодна жива істота, окрім “вінця природи” – людини, – не має дару мови. Звідси походить теза про те, що людина як ексклюзивний носій мови, якою її обдарував Бог-Слово (Ін. I: 1; I: 14), посідає безпрецедентне місце в Космосі. Мова є тією сутнісною ознакою людини, через яку вона, з одного боку, інтимно долучена до Бога-Логоса, а з іншого – має засіб комунікації з власним Творцем і навколишнім світом.... Знаряддя мови і диференціюючою сутнісною ознакою людини є слово. Володіння мовою і словом надає людині статусу медіатора між небесним і земним, ідеальним і матеріальним, словесним і безсловесним” [3, с. 5-6].

Саме таке особливе ставлення до цієї тези, з нашого погляду, й спричинило своєрідне смислове значення логосного начала у розумінні структури душі. Певним підтвердженням цьому є те, що у творі (чи перекладі твору) “Про піст” іншого мислителя, митрополита Никифора, де також відтворюється будова душі, вживається аналогічний термін – “словесное” [6, с. 68], хоча за текстом (і судячи з усього у грецькому оригіналі твору, якщо такий справді існував) воно є раціональним, логосним і наділеним політичним смыслом. Це начало має допомогти, за Никифором, референту його послання Володимирі Мономаху, “по словесне оубо... не оуклонишеса от первья веры” [6, с. 81], тобто зробити правильний вибір у галузі віри, а не просто її “словесного” сповідання.

Для позначення другої частини душі давньоруський перекладач вживає слово “гневивое”, що є досить точним перекладом терміна

Григорія Ниського “θυμοειδής”. “θυμούμενον” у грецькій мові означає “гнів”, “роздратування”. Очевидно, що це знову ж таки ремінісценція з Платона: “τό δε δὴ τοῦ θυμοῦ καὶ ὁ θυμούμεθα πότερον τρίον, ἢ τούτων ποτέρῳ ἂν εἴη ὁμοφύεζ” (“Чи становить гнів, від якого ми буваємо гнівливі, третій вид, чи він однорідний із одним із перших двох”), – питає Сократ у Главкона (Rep. 439 e) і переконливо доводить окремішність цього начала. У Григорія “гневньнааго положення исправление оубо. иже къ зълоу вражда. и рань къ страсти. иже къ моужьствоу оукрепити дщю вьньгда оустрашати мъногымь. страшная мнимая нь до крѣве грехоу противитися. приобидети же съмъртное прещение и болезньнихъ моук. и сладькькихъ съчетания и всехъ единою некоего ради обычая. и прежде прияти въ страсти. мъногымь одържимомь. лоучьши быти вере. и за дородетили брющю” [4, арк. 239 а]. Іншими словами, він знову вписує значення цієї морфологічної одиниці в контекст боротьби зі страстями, згадуючи, щоправда, про безстрашність перед смертю і муками. Однак, незважаючи на те, що слов’янський переклад, як і грецький оригінал Григорія Ниського, зберегли термінологічний смисл, близький до первинного, у наступному його функціонуванні в межах семантичного поля Київської Русі має місце зміщення локусу значення. Відбулося це знову ж таки через зміну умов вживання, контексту та референта, а саме через включення Платонового вчення про душу в специфічно давньоруський політичний контекст. Митрополит Никифор у вже згадуваному “Посланні про піст” це начало називає не “гневивим”, а “яросним”, тобто змінює не лише значення, але й емоційне навантаження слова. Різниця між “гнівом”, “роздратуванням” та “люття” цілком очевидна; і причиною такої зміни найімовірніше був референт твору Никифора – Володимир Мономах. “Люте” начало полягає у “ревності по Богу”, причому із контексту Никифорового твору з очевидністю випливає, що за цією “ревністю” приховувався досить прозорий натяк на боротьбу із язичниками та іновірцями, можливо навіть зі зброєю в руках. Таким способом це начало душі Никифор, подібно до Платона, пов’язував із атрибутикою когорти “воїнів”, яких, по суті, й представляє референт твору митрополита – Володимир Мономах. Саме його, очевидно, Никифор закликає бути непримиренним у боротьбі з язичниками чи іновірцями, і ця непримиренність має, по суті, доходити до “вбивств заради Бога”, концепцію яких запропонував свого часу ще Августин [9]. На цей факт вказує великий пасаж Никифора, пов’язаний з аналізом “лютого” начала душі, де він наводить біблійні приклади “вбивств заради

Бога”. Про всіх їх Никифор пише, що ці криваві вбивства відбулися “ревности ради Бога”, “въмения въ правду” і “похваленъ бысь” [6, с. 63]. Характерно, що у більш пізніх версіях слов’янського перекладу Григорія Ниського, як видно із друкованого видання “Кормчої”, термін “гневиное” також замінюється на “ярное” (“Трое видится о души нашей, словесное и похотное и яростное” [5, арк. 668]), причому ці списки датуються часом, близьким до написання Никифорового “Послання про піст”.

Третя частина душі у слов’янському перекладі Григорія Ниського названа “похотное” начало. Це – чи не дослівне збереження оригінального грецького терміна. Григорій Ниський використовує лексему “ἐπιθυμητικόν”, похідну від “ἐπιθυμέω”, яка у перекладі з давньогрецької означає “бути гаряче прив’язаним, або закоханим”. Ця назва знову ж таки пов’язана із регулюванням сексуальної моралі, а в плані політичному, на його думку, має стати базисом для певних канонів, що регулюють сексуальну поведінку. “Похотное” начало означає “егда къто преводить желание к непостоянному тъщеславию. или къ приимающоумоу телесы цветъ” [4, арк. 238 б]. “Бывающихъ же помышления ради и страсти греховъ. такого естъ разделение. ово бо нарицається прелюбодеяние. ово же блоуждение” [4, арк. 240 а], – роз’яснює Григорій Ниський у своєму посланні. Однак термін, який вживає філософ, так само, як і термін, що його використовував слов’янський перекладач, майже не відповідають першоджерелу, з якого вони були запозичені – платонівській теорії “спраглою” начала душі. Це стає очевидно вже із дослідження Платонового слововжитку. Давньогрецький філософ не використовував термін “ἐπιθυμέω”, надаючи перевагу іншим словам: “διψῶσαν”, “διψῶντος”, які у давньогрецькій мові були пов’язані зі “спрагою”, з бажанням пити (“πιεῖν”), а також із давньогрецьким “διψα”, що означало одночасно спрагу як “бажання пити” і спрагу у непрямому значенні слова, як “потяг”, “пристрасть”. Незважаючи на те, що смисл цих слів двоякий, Платон наводить приклади дії цього начала душі, переважно пов’язані з бажанням пити: “ἐτελον ἄν τι ἐν αὐτῆϊαὐτοῦτοῦδιψῶντος καί᾿ουντος ὥσπερ θηρίον ἐπὶ τὸ πιεῖν” (“В ній є дещо відмінне від спраги, яка подібно звіру заставляє його пити”) (Держава, 439 б). У цих платонівських сентенціях можна знову ж таки завбачити політичний контекст: а саме намагання вивести читача діалогу на характеристику “спраглої” соціальної групи, когорта ремісників та інших виробників, які саме цю частину душі наділяють пре-

ференціями і яким Аристотель згодом відмовить у привілеї бути основою держави, як таким, що “часто стають злодіями і дрібними негідниками” (Pol. 1295 b 10). Використання “ἐπιθυμητικόν” у Григорія Ниського значно звузило смислове поле даного поняття, перетворивши його власне у синонім слова “хіть”. І хоча Григорій Ниський зумів зробити придатною цю лексему для політично-правової площини, однак здійснив це у абсолютно відмінний від Платона спосіб, – змістивши акцент на значення “ἐπιθυμῶ”, як “хтивості”. Можна зафіксувати й наступну зміну значення даної лексики у давньоруському політичному дискурсі. Текст уже згадуваного Никифора, наприклад, йменує це начало “желанным” [6, с. 64] і тлумачить його як постійні добровільні роздуми про Бога [6, с. 64]. Очевидно, що на творчість митрополита знову вплинули контекст і референт, які зробили недоцільним використання термінології Григорія Ниського.

Думаємо, що на прикладі вживання у давньоруських текстах розглянутих лексичних одиниць нам вдалося проаналізувати трансформації значення слів через зміну умов їх вживання, контексту та референції. Способи зміщення значення досить різноманітні й визначаються не стільки дослідником чи дослідницькими процедурами, скільки власне текстом. Можна навіть стверджувати, що текст надиктовує досліднику правила зміни своїх одиниць. Наукова цінність подібних розвідок пояснюється не тільки продуктивністю з’ясування впливу контексту та референції на значення політичної лексики, але й імовірністю встановлення зворотного впливу, можливістю визначити політичні зміни за змінами політичної мови.

Література:

1. Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титуловъ без толкованій / В. Н. Бенешевич. – СПб. : Издание отделения русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ, 1906. – Т. 1. – 840 с.
2. Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкованій / В. Н. Бенешевич. – София: Издательство Болгарской академии наук, 1987. – Т. 2. – 331 с.
3. Бонрдар С. В. Мовний, писемний та священноісторичний ексклюзивізм Русі / С. В. Бонрдар // Несторівські студії: 1020 років Хрещення Русі: нові дослідження. – К.: НКПКЗ, 2009. – 168 с. – С. 4-19.
4. Григорій Ниський. Посълания правильная. святого Григорія епископа Нуськааго. къ святому Литоню епископоу Мелетинскооумоу [Рукопис] // ГИМ Синод. № 227. – л. 236 – 245.

5. Кормчая (Номоканонъ). Отпечатана с подлинника патриарха Иосифа. Изд. 3, стереотипное. – СПб., 1998. – 686 с.

6. Никифор (митрополит). Послания митрополита Никифора / В. В. Мильков (отв. ред.-сост.), Г. С. Баранкова (подг. текста и пер. с древнерус.). – М.: Институт философии РАН, 2000. – 125 с.

7. Скиннер К. Коллингвудовский подход к истории политической мысли: становление, вызов, перспективы / К. Скиннер // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 66. – С. 55–66.

8. Скиннер К. Язык и политические изменения / К. Скиннер // Логос. – 2005. – № 3 (48). – С. 143–152.

9. Augustinus Aurelius. De Civitate Dei (1: XXI) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.thelatinlibrary.com/augustine/civ1.shtml>.

10. Gregorio di Nissa. Epistola Canonica [Рукопис] // Vallicelliani. F. 47. – л. 245 b – 253 b.

11. Williams R. Keywords: A Vocabulary of Culture And Society / R. Williams. – Oxford: Oxford University Press, 1985. – 352 p.

Рецензент** – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук, українознавства та української мови Української медичної стоматологічної академії **А. В. Салій